

Svitlana Kravchenko

Uniwersytet Łódzki / University of Lodz

Wotyński Narodowy Uniwersytet im. Łesi Ukrainki w Łucku /

Lesya Ukrainka Volyn National University

<https://orcid.org/0000-0003-3225-1771>

Polityka wschodnia Polski: tradycje prometejskie i wyzwania współczesności w ramach Grupy Wyszehradzkiej

Summary

Poland's Eastern Policy: Promethean Traditions and Contemporary Challenges within the Visegrad Group

The article presents an analysis of the main assumptions and concepts of Poland's eastern policy, as well as their evolution over the course of the 20th and early 21st centuries, taking into account the impact of the establishment of the Visegrad Group. The author shows the geopolitical determinants of the formation of eastern policy after 1918 in the Second Republic and analyses how this policy was influenced by the internal political situation in the country and the changes in the life of the countries of Central and Eastern Europe. She emphasizes the great role of Józef Piłsudski and the Promethean movement inspired by the Marshal in this process, as well as that of other activists of this movement, including Włodzimierz Bączkowski, Jerzy Gedroyc. The text shows the changes in the assumptions of the Promethean movement and Poland's eastern policy which occurred under the influence of the geopolitical transformation of Europe caused by the effects of World War II. It also presents the contemporary stage of the formation of Polish eastern policy, the impact on this process of the formation of the Visegrad Group and the Eastern Partnership project. The article emphasizes the great role of such Polish periodicals, such as the "Polish-Ukrainian Bulletin" and "Kultura", their editors and columnists, in spreading the fundamental ideas

Received: 2023-08-22. Verified: 2023-08-23. Revised: 2023-11-28. Accepted: 2023-12-15

© by the author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

of dialogue and cooperation between neighboring nations, the growing relevance of the idea of Polish Prometheism in the context of Russia's contemporary aggression against Ukraine and the threat of another world war.

Keywords: Eastern policy, Polish Prometheism, Eastern Partnership, Visegrad Group, dialogue, cooperation

Streszczenie

W artykule została przedstawiona analiza głównych zasad i idei polityki wschodniej Polski, a także ewolucja tych idei na przestrzeni XX i na początku XXI w., z uwzględnieniem wpływu powstania Grupy Wyszehradzkiej. Autorka pokazuje warunki geopolityczne kształtowania polityki wschodniej po 1918 r. w II Rzeczypospolitej i wpływ na jej przebieg wewnętrznej sytuacji politycznej w kraju, jak i zmian w życiu krajów Europy Środkowej i Wschodniej w okresie międzywojennym, podkreśla olbrzymią rolę Józefa Piłsudskiego i inspirowanego przez Marszałka ruchu prometejskiego w tym procesie, a także innych działaczy ruchu, m.in. Włodzimierza Bączkowskiego i Jerzy Giedroycia. W tekście ukazano zmiany zasad ruchu prometejskiego i polskiej polityki wschodniej, które zachodziły pod wpływem transformacji geopolitycznej mapy Europy, wywołanej wynikami II wojny światowej, a także pokazano współczesny etap kształtowania polityki wschodniej Polski, wpływ na ten proces powstania Grupy Wyszehradzkiej i projektu Partnerstwa Wschodniego. W artykule zaznaczono ogromną rolę takich polskich czasopism, jak „Biuletyn Polsko-Ukraiński” i „Kultura”, ich redaktorów i publicystów w rozpowszechnieniu zasadniczych idei dialogu i współpracy między narodami sąsiadującymi, podkreślono coraz większą aktualność idei polskiego prometeizmu w kontekście współczesnej agresji Rosji na Ukrainę i zagrożenia wybuchu kolejnej wojny światowej.

Słowa kluczowe: polityka wschodnia, polski prometeizm, Partnerstwo Wschodnie, Grupa Wyszehradzka, dialog, współpraca

Polityka wschodnia jest jednym z ważniejszych kierunków polityki zagranicznej Polski. Od momentu odrodzenia państwowości polskiej w 1918 r., od kiedy Polska stała się niepodległym państwem zaczął się ważny rozdział jej polityki zagranicznej – polityki wschodniej. Granice powstałej wówczas II Rzeczypospolitej w wielu aspektach nie odpowiadały intencjom potężnych graczy polityki międzynarodowej Europy, takich jak Niemcy, Francja, Wielka Brytania i Rosja radziecka. Granice młodego państwa stały w sprzeczności również z wolnościowymi dążeniami narodów Europy Wschodniej. W skład II Rzeczypospolitej weszły bowiem ziemie zamieszkałe przez Ukraińców, Białorusinów, Litwinów, których interesy w momencie budowy systemu społecznego nowego państwa prawie nie zostały uwzględnione¹.

¹ *Pol'sha na mizhnarodnij areni*, [w:] *Pol'sha – naris istorii*, Varšava 2015, s. 251–255.

Na początku lat dwudziestych XX w. przed polskimi władzami powstała konieczność budowy stosunków międzynarodowych i polityki zagranicznej w nowych realiach politycznych, w tym rozwój stosunków z sąsiadami – nowopowstałymi państwami Europy Środkowej. Drugim ważnym problemem była polityka wschodnia – stosunki z Rosją radziecką i mniejszościami narodowymi zamieszkującymi ziemie, które w wyniku podpisanego w 1921 r. traktatu ryskiego weszły w skład II Rzeczypospolitej.

Polityka wschodnia w okresie międzywojnia bazowała przede wszystkim na koncepcji polskiego ruchu prometejskiego, którego głównym inspiratorem i ideologiem był Józef Piłsudski. Chodziło o popieranie przez Polskę niepodległościowych dążeń narodów Ukrainy, Kaukazu, Turkiestanu i innych ziem podbitych przez Rosję radziecką. Koncepcja prometeizmu w największym stopniu dotyczyła sprawy ukraińskiej. W Polsce międzywojennej ukraińska mniejszość była najliczniejsza (około 6 mln ludzi), a tutejsi przedstawiciele emigracji ukraińskiej byli najbardziej aktywnymi działaczami ruchu prometejskiego obok samych Polaków.

O polskim ruchu prometejskim w kontekście wewnętrznej i zewnętrznej polityki II Rzeczypospolitej pisali zarówno badacze polscy, ukraińscy, jak i innych narodowości. Jedną z pierwszych takich prac była monografia Sergiusza Mikulicza pod tytułem *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*², opublikowana w Warszawie jeszcze w roku 1971. Autor opiera się na rozmaitych materiałach historycznych, w tym archiwalnych, z okresu międzywojennego, ukazujących działalność przedstawicieli polskiego prometeizmu. W epoce PRL-u trudno było prezentować obiektywne stanowisko, a więc S. Mikulicz pozostał pod silnym wpływem idei bolszewickich. Wpływ idei prometejskich na politykę narodowościową II Rzeczypospolitej ukazuje Andrzej Chojnowski w pracy *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*³. Wszystko zmieniło się w wolnej Polsce. W latach 1990–2000 opublikowano tutaj szereg powstałych na emigracji prac Włodzimierza Bączkowskiego, uczestnika i jednocześnie badacza ruchu prometejskiego, który odnosił się w nich do jego historii i ewolucji⁴. W roku 2008 w Polsce została wydana rozprawa amerykańskiego historyka Timothy'ego Snydera zatytułowana *Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę*⁵,

² S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971.

³ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Warszawa 1979.

⁴ W. Bączkowski, *Prometeizm na tle epoki. Wybrane fragmenty z historii ruchu*, „Niepodległość” [Nowy Jork–Londyn] 1984, t. XVII, s. 28–54; idem, *O wschodnich problemach Polski. Wybór pism*, Wrocław 2005; idem, *Sprawa ukraińska*, <http://www.omp.org.pl/stareomp/indexfa40.html?module=subjects&func=viewpage&pageid=11> (dostęp: 10 VIII 2023).

⁵ T. Snyder, *Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę*, Kraków 2008.

w której autor rzuca światło na nieznane wcześniej archiwalne materiały o akcjach służb specjalnych ZSRR, II Rzeczypospolitej i innych państw oraz na ich wpływ na działalność ruchu prometejskiego. Na szczególną uwagę zasługuje również praca ukraińskiego historyka Wołodymyra Komara *Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.)*, opublikowana w roku 2011, w której autor, w oparciu o materiały archiwalne, ukazuje rozwój idei federacyjnej J. Piłsudskiego w koncepcji prometejskiej i jej wpływ na politykę II Rzeczypospolitej wobec Ukrainy i Ukraińców, a także naświetla pewne aspekty funkcjonowania podziemnych placówek prometejskich na terenach Ukrainy radzieckiej⁶. O rozwoju ruchu prometejskiego po II wojnie światowej, a także aktualności jego idei w okresie końca XX i początku XXI w. pisał Paweł Libera⁷.

Nadrzędnym celem polityki wschodniej, jak i ruchu prometejskiego było bezpieczeństwo i racja stanu Polski. Józef Piłsudski zdawał sobie sprawę ze stałego niebezpieczeństwa agresji ze strony Rosji radzieckiej. Stwierdził: „Bez względu na to jaki będzie jej rząd, Rosja jest zaciekle imperialistyczna. Jest to zasadniczy rys jej charakteru politycznego”⁸. W tworzeniu wspólnego frontu sojuszników przeciwko imperialnym ambicjom Rosji Marszałek widział jedyną szansę na zapewnienie trwałego bytu państwa polskiego w przyszłości. Dążył więc do konsolidacji wokół Polski niepodległościowych ruchów narodów ZSSR – Ukrainy, Białorusi, Kaukazu i innych.

Niebezpieczeństwo agresji sowieckiej ze wschodu z biegiem czasu stawało się coraz bardziej realne. Natomiast pomoc państw zachodnich, na jaką liczyła Warszawa, była iluzją. Do zagrożenia ze wschodu w latach trzydziestych dołączyło narastające ryzyko napaści z zachodu ze strony Niemiec. Zawarty układ sowiecko-niemiecki pokazał trafność prometejskiej idei Józefa Piłsudskiego (tworzenie buforu przed ekspansją Sowietów), unaoczniając tragiczną sytuację Polski stojącej przed zagrożeniem ze strony dwóch imperiów militarnych – Rosji i Niemiec.

W trosce o przyszłość Polski Józef Piłsudski zamierzał połączyć interesy swojego narodu z interesami narodów podbitych przez Rosję, wykorzystując to jako instrumenty dla osiągnięcia wspólnych celów politycznych – rozbitcia imperium sowieckiego i powstania między Moskwą a Warszawą szeregu niepodległych państw.

Działalność ruchu prometejskiego zasadzała się na czterech filarach, najważniejszych kierunkach. Pierwszym była praca konspiracyjna prowadzona przez specjalne komórki rządów emigracyjnych (ukraińskiego, gruzińskiego i inne). Celem tej pracy było utrzymanie łączności ze swymi społeczeństwami, podtrzymywanie

⁶ V. Komar, *Koncepcją prometeizmu v politici Pol'šii (1921–1939 rr.)*, Īvano-Frankivs'k 2011.

⁷ P. Libera, *Zwalczanie ruchu prometejskiego w Polsce Ludowej: wstęp do badań*, cz. 1, „Historia i Polityka” 2010, nr 4(11), s. 205–242.

⁸ W. Jędrzejewicz, *Kronika życia Józefa Piłsudskiego*, t. I, Londyn 1977, s. 431.

tam ośrodków niepodległościowych, przerzucanie do krajów czasopism z wolnego świata. Działalność ta była wspierana przez Polskę materialnie i politycznie. Wykonywali ją zwolennicy idei prometejskiej – idei wspólnego frontu narodów przeciwko ekspansji Rosji. Przez długi okres działalność ta była bardzo dobrze zakonspirowana i wiedzieli o niej tylko wtajemniczeni.

Drugim kierunkiem była praca na w pół tajna, która przewidywała udział w ruchu prometejskim części polskiego aparatu państwowego, w tym komórki Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Chodziło przede wszystkim o kraje sąsiadujące z Sowietami i te, w których istniały wielkie ośrodki emigracyjne. Włodzimierz Bączkowski pisał, że w centrali MSZ „pracą prometejską kierował Wydział Wschodni Departamentu Politycznego”⁹.

Trzecim kierunkiem pracy prometejskiej było materialne i polityczne wspieranie jednostek sił zbrojnych narodów zaangażowanych w ruch prometejski. „Wiele czasu poświęcono sprawie ośrodków szkolenia wojskowego. W Polsce istniało ponad 70 takich ośrodków, poza tym pewna ich liczba działała w Czechach, Rumunii, Francji i Belgii. Prace te prowadzone były pod pokrywką [*sic!*] Wojskowego Biura Historycznego. Szefem tego Biura był generał Julian Stachiewicz”¹⁰ – pisał W. Bączkowski.

Całkowicie niezakonspirowanym był czwarty kierunek, skupiony na wspieraniu funkcjonowania klubów „Prometeusz”, na działalności informacyjnej i kulturalnej. Do roku 1932, do momentu podpisania polsko-sowieckiego paktu o nieagresji, praca w tym zakresie była bardzo aktywna i dynamiczna, ale też i bardzo ciężka. Po roku 1932 była ona mniej afiszowana. W latach 1926–1927 powstała Liga Prometeusza w Warszawie, łącząca kluby prometejskie z wieloma ośrodkami emigracji z Paryża, Stambułu, Teheranu, Berlina, Helsinek i innych miejsc. Ich przeciwnikami była emigracja rosyjska zwalczająca ruch prometeizmu. Głównymi celami Ligi było tworzenie wspólnego frontu narodów uciśnionych przez Rosję radziecką, walka o niepodległość na drodze wspólnych akcji, podnoszenie poziomu kultury politycznej, głoszenie ideałów demokracji, wzajemnej solidarności, zwalczanie komunizmu i demaskowanie prawdziwych celów polityki Sowietów.

Jak stwierdza W. Bączkowski, do ruchu prometejskiego nie należeli Białorusini – wskutek napięć w stosunkach polsko-białoruskich, ośrodek Kozaków niepodległościowców, z wyjątkiem dwóch kozackich wojsk z Donu i Kubania, Ormianie – wskutek silnego antytureckiego kursu politycznego, jak również biała emigracja rosyjska, zaciekle walcząca z ideami prometejskimi¹¹.

⁹ W. Bączkowski, *Prometeizm na tle epoki...*, s. 41–42.

¹⁰ *Ibidem*, s. 43.

¹¹ *Ibidem*, s. 45–49.

W celu popularyzacji idei prometejskiej i prowadzenia akcji propagandowo-informacyjnej założono szereg czasopism i placówek naukowych. W Paryżu od 1926 r. wydawano miesięcznik „Prométhée”. W roku 1931 w Warszawie rozpoczął swoją działalność Instytut Wschodni, a wśród młodzieży akademickiej – Orientalistyczne Koło Młodych i kwartalnik „Wschód”. Od roku 1932 wydawano tygodnik „Biuletyn Polsko-Ukraiński”, a od roku 1936 – dwutygodnik „Myśl Polska”.

Inicjatorem i głównym ideologiem ruchu prometejskiego był Józef Piłsudski, świadomy stale narastającego zagrożenia ze strony Rosji dla niepodległości Polski. Najbliższymi jego doradcami byli Leon Wasilewski, generał Julian Stachiewicz, później Edward Śmigły-Rydz. Wśród zwolenników ruchu znalazł się Aleksander Lednicki, Tadeusz Hołówko, Stanisław Paprocki i inni. Na łamach czasopism prometejskich występowały znani polscy publicyści: Włodzimierz Bączkowski, Stanisław Łoś, Leon Wasilewski, Adolf Bocheński, Józef Łobodowski i inni. Z kołami prometejskimi od lat trzydziestych współpracował również Jerzy Giedroyc.

Instytut Wschodni w Warszawie stał się ośrodkiem wschodoznawstwa, wydawał książki, wraz z Orientalistycznym Kołem Młodych organizował odczyty, spotkania i konferencje. Najbardziej aktywnymi działaczami ruchu prometejskiego byli przedstawiciele ukraińskiej i gruzińskiej emigracji. Funkcjonowanie placówek prometejskich było w największym stopniu nakierowane na sprawę ukraińską. Ich działalność informacyjna miała za zadanie zmianę negatywnego nastawienia opinii publicznej z obu stron – polskiej i ukraińskiej.

Wypracowano program współpracy polsko-ukraińskiej, oparty na idei sojuszu politycznego, ekonomicznego i kulturalnego. Chodziło o współdziałanie na wszystkich płaszczyznach – samorządowej, kooperacyjnej, szkolnictwa i kultury. Program przedstawiono w publicystyce na łamach „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego”, przede wszystkim w wystąpieniach redaktora naczelnego W. Bączkowskiego, znanego publicyście, a w przyszłości słynnego analityka i eksperta do spraw sowieologii w USA.

Stosunki międzynarodowe i problemy narodowościowe należały do najważniejszych w publicystyce W. Bączkowskiego. Analizował on również wewnętrzną sytuację w Polsce. Najwięcej miejsca w swoich pracach poświęcił sprawie stosunków polsko-ukraińskich, ekspansji Rosji i w tym kontekście polskiej racji stanu. Włodzimierz Bączkowski prezentował polityczny aspekt programu polsko-ukraińskiej współpracy, jego cele i uzasadnienia.

Większość tekstów tego autora poświęconych tematyce ukraińskiej ukazała się w „Biuletynie Polsko-Ukraińskim” w latach 1932–1938. Nieco później jego wystąpienia w prasie znalazły się w monografiach *U źródeł upadku i wielkości*¹² (1935),

¹² Idem, *U źródeł upadku i wielkości*, Warszawa 1935.

*Grunwald czy Pilawce?*¹³ (1938), *Problem polsko-ukraiński w ziemi czerwieńskiej*¹⁴ (we współautorstwie z Aleksandrem Bocheńskim i Stanisławem Łosiem, 1938), *W obliczu wydarzeń*¹⁵ (1939). Powyższe publikacje faktycznie prezentowały koncepcję wschodnioznawczą W. Bączkowskiego i program prometejski. Przewidywał on szereg konkretnych działań politycznych, kulturowych, a nawet psychologicznych. Chodziło o udział przedstawicieli mniejszości narodowych w samorządach, rozwiązanie problemów szkolnictwa, uwzględnienie interesów gospodarczych mniejszości narodowych, przede wszystkim ukraińskiej, na wsi itp.¹⁶

W roku 1938 w kwartalniku „Wschód–Orient” opublikowano artykuł W. Bączkowskiego *Uwagi o istocie siły rosyjskiej*, w którym autor na przykładzie wielu stuleci, od założenia Carstwa Moskiewskiego aż po XX w., ukazał niezmiennie podstępną i wyrafinowaną politykę zagraniczną Moskwy. Podkreślał, że główna siła Rosji spoczywa w mongolskiej tradycji umiejętnego rozkładu krajów sąsiednich i potem ich łatwego podbijania. Czytamy tam:

Głównym rodzajem broni rosyjskiej, decydującym o dotychczasowej trwałości Rosji, jej sile i ewentualnych przyszłych zwycięstwach, nie jest normalny w warunkach europejskich czynnik siły militarnej, lecz głęboka akcja polityczna, nacechowana treścią dywersyjną, rozkładową i propagandową¹⁷.

Włodzimierz Bączkowski konsekwentnie podkreślał zagrożenie ze strony ZSSR, pisał o konieczności łączenia racji stanu Polski z narodowowyzwoleńczymi intencjami narodów podbitych przez Rosję. Taka polityka międzynarodowa pozwoliłaby, jego zdaniem, uwolnić Polskę z kleszczy zagrożeń ze strony Rosji i Niemiec¹⁸. Pisarz ciągle akcentował azjatycką istotę Rosji, która pod wpływem ideologii komunistycznej stawała się coraz bardziej agresywna. Lansował ideę dialogu i współpracy krajów i narodów Europy Wschodniej przeciw zagrożeniu ze strony Rosji radzieckiej. Był przekonany, że stałym strategicznym celem rosyjskiej polityki międzynarodowej był częściowy bądź całkowity rozbiór terytorium Polski. Druga wojna światowa i ekspansja Sowietów potwierdziły rację przekonań redaktora biuletynu.

¹³ Idem, *Grunwald czy Pilawce?*, Warszawa 1938.

¹⁴ A. Bocheński, S. Łoś, W. Bączkowski, *Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej*, Warszawa 1938.

¹⁵ W. Bączkowski, *W obliczu wydarzeń*, Warszawa 1939.

¹⁶ A. Bocheński, S. Łoś, W. Bączkowski, *op. cit.*, s. 191.

¹⁷ W. Bączkowski, *Uwagi o istocie siły rosyjskiej*, [w:] idem, *O wschodnich problemach Polski...*, s. 115.

¹⁸ A. Bocheński, S. Łoś, W. Bączkowski, *op. cit.*, s. 242.

W roku 1946 w Jerozolimie została opublikowana najbardziej znana na Zachodzie praca W. Bączkowskiego *Rosja wczoraj i dziś*. Były to niezwykle cenne rozważania o istocie bolszewizmu jako kontynuacji tradycji rosyjskiej myśli politycznej, roli cerkwi w kulturze politycznej Rosji, sowieckiej polityce narodowej i międzynarodowej. Autor podkreślał ciągłe i konsekwentne dążenie Rosji do poszerzenia swoich granic, brak wartości związanych z pojęciem pokoju, brak jakichkolwiek zasad etycznych. Wskazywał, że imperialne apetyty Rosji spowodują, że w nie za długim czasie podporządkuje sobie liczne azjatyckie i afrykańskie tereny¹⁹. W wieku XX ta praca W. Bączkowskiego była uważana za najbardziej kompetentną rozprawę o sowieckiej Rosji. Została przetłumaczona na język angielski, turecki i arabski. Była również wykorzystywana jako podręcznik do sowietologii w prestiżowym National War College w Waszyngtonie²⁰.

W aspekcie stosunków polsko-ukraińskich działacze prometeizmu wykreowali, wbrew istniejącym negatywnym stereotypom, pozytywny program współpracy, który nie stracił na swojej aktualności po dziś dzień. Postawiono na zmianę owych negatywnych wyobrażeń przy pomocy akcji informacyjno-kulturowych, mających na celu stworzenie pozytywnego dyskursu o wspólnych doświadczeniach historycznych i podobieństwach kultur, na kreowanie dialogu kultur na łamach prasy i głoszenie programu pomyślanej współzyczeni.

Koncepcja prometejska w swoich intencjach wychodziła daleko w przód, była dalekosiężną, by poszukiwać możliwości zapewnienia bezpieczeństwa wobec zagrożenia ze wschodu. Na przestrzeni swoich dziejów ulegała przeobrażeniom, zwłaszcza w związku z diametralną zmianą sytuacji politycznej w ostatnich kilkunastu latach, jednak nadal pozostaje bardzo aktualna, szczególnie w kontekście wydarzeń ostatniej dekady.

Po tragicznych wydarzeniach II wojny światowej idee prometejskie mogły być prezentowane tylko na emigracji. Wszyscy zwolennicy prometeizmu udali się na nią, ratując życie przed siepaczkami Sowietów. Polska Ludowa, jako twór polityczny narzucony przez Stalina, funkcjonująca w sowieckim systemie państw zależnych, skazana była na silne więzi z ZSRR. Natomiast stosunki polsko-ukraińskie uległy całkowitej zmianie. Sowietom celowo podtrzymywali wzajemne animozje, niechęci, by wykreować obraz wroga w relacjach polsko-ukraińskich. Było to celem negatywnej, destrukcyjnej propagandy sowieckiej. Warszawa, będąca w ścisłej zależności od Sowietów, realizowała tylko dyspozycje płynące z Moskwy. Wrogiem dla Polski Ludowej były osoby promujące idee prometeizmu, a więc cała polska emigracja. Ruch prometejski był tam bowiem kontynuowany, ale już w całkowicie

¹⁹ W. Bączkowski, *Rosja wczoraj i dziś*, Jerozolima 1946, s. 244.

²⁰ J. Kłoczkowski, P. Kowal, *O Włodzimierzu Bączkowskim*, <http://www.omp.org.pl/starecomp/index6504.html?module=subjects&func=viewpage&pageid=20> (dostęp: 10 VIII 2023).

zmienionych warunkach społeczno-politycznych i bez zaplecza, jakie miał w okresie II Rzeczypospolitej. Rozpoczął go Jerzy Giedroyc w środowisku Instytutu Literackiego w Paryżu i na łamach paryskiej „Kultury”.

Koncepcja prometejska musiała jednak ulec zmianie. Zaczęła koncentrować się na współpracy Polski z państwami na wschodniej granicy z Rosją. Tworząc dookoła Instytutu Literackiego i „Kultury” środowisko wolnej i niezaangażowanej polskiej myśli politycznej i kulturalnej, Jerzy Giedroyc rozwijał ideę partnerstwa wschodniego. Wraz z Juliuszem Mieroszewskim stworzył koncepcję „ULB” – Ukraina, Litwa, Białoruś, według której tylko zjednoczenie zachodu i wschodu Europy może doprowadzić do trwałego pokoju. By zrealizować ten cel, należy wyzwolić państwa podporządkowane Sowietom. Pokój wymagał dialogu i współpracy, więc należało osiągnąć konsensus w sprawie granic, uznać niepodległość nowopowstałych państw i dokonać trwałej demokratyzacji obszarów na wschód od Polski, by zniwelować zagrożenie imperialnych ambicji Rosji. Początki działalności J. Giedroycia po II wojnie światowej były bardzo trudne i skomplikowane, z uwagi na pamięć krwawych wydarzeń pomiędzy narodami wschodniej Europy. Wśród polskiej emigracji po 1945 r. zwolenników tej idei było niewielu. Oprócz środowiska „Kultury” z J. Giedroyciem współpracowali zwolennicy ruchu prometejskiego przebywający na emigracji – Włodzimierz Bączkowski, Józef Łobodowski i inni. Współpraca J. Łobodowskiego z paryską „Kulturą” w latach 1940–1960 dotyczyła przede wszystkim spraw ukraińskich i białoruskich. Pisarz występował jako aktywny tłumacz literatury ukraińskiej, a także publicysta i konsultant w kwestiach wschodnich. Jego programowy artykuł dotyczący stosunków polsko-ukraińskich pod tytułem *Przeciw upiorom przeszłości*, opublikowany w roku 1952, całkowicie odzwierciedlał postawę redakcji i samego redaktora wobec sprawy ukraińskiej.

Jerzy Giedroyc i jego zwolennicy byli przekonani, że dla skuteczności współpracy z Ukraińcami, Litwinami i Białorusinami, w kontekście realistycznej analizy sytuacji geopolitycznej w Europie Wschodniej, Polska powinna zrezygnować z idei powrotu do swoich granic sprzed II wojny światowej. Uważał, że bez wyzwolenia krajów na wschód od Polski jej niepodległy byt między Niemcami a Rosją będzie utopią. W roku 1952 w „Kulturze” został opublikowany list Józefa Majewskiego, w którym autor przekonywał Polaków, że historycznie niepodległość Polski i wolność Polaków była związana i uzależniona od losów ich najbliższych wschodnich sąsiadów. Lansował ideę, że Polacy nie mogą uzasadniać swoich pretensji do ziem po linię Odry–Nysy, dopóki nie uznają prawa Litwinów do Wilna, a Ukraińców – do Lwowa²¹. Dlatego na łamach „Kultury” propagowano nowe spojrzenie na aktualną sytuację geopolityczną Polski i sprawę wschodnią. Zwalczano przy tym

²¹ J. Majewski, *List do redakcji*, „Kultura” 1952, nr 11(61), s. 157–158.

funkcjonujące jeszcze w świadomości Polaków przekonanie, że niepodległość Polski wiąże się z granicami II Rzeczypospolitej, zatwierdzonymi w traktacie ryskim z 1921 r., odrzucano historyczne resentymenty oraz głoszono ideę zaakceptowania nowej granicy Polski. Jerzy Giedroyc uważał, że Polska powinna stać się centrum wielkich geopolitycznych transformacji na obszarze Europy Wschodniej.

Lansował ideę dialogu i współpracy narodów Europy Wschodniej, konieczną wobec zagrożenia zewnętrznego ze strony Rosji. Jednocześnie idee te prezentowano już nie tylko w „Kulturze”, ale też na łamach innych polskich czasopism emigracyjnych, m.in. w „Wiadomościach” Mieczysława Grydzewskiego. Jerzy Giedroyc dokonał rewizji polskiej polityki wschodniej. Ogromne znaczenie nadawał idei niepodległości Ukrainy. Uważał, że bez wolnej Ukrainy niemożliwe będą demokratyczne zmiany w Europie Wschodniej i niepodległa Polska. Idea współpracy krajów wschodnioeuropejskich i wyrwanie ich ze stalinizmu miały być podstawą dla niepodległości Polski. Doktryny J. Giedroycia były bardzo dalekosiężne, zakładały powstanie na bazie odnowionego dialogu – przymierza i współpracy międzynarodowej w centralnej i wschodniej Europie. Jerzy Giedroyc był prekursorem wznowienia polsko-ukraińskiego dialogu. W 1974 r. na łamach „Kultury” wspólnie z J. Mieroszewskim zaprezentowali niezwykle ważną dla polskiej myśli politycznej koncepcję, iż suwerenność Ukrainy, Litwy i Białorusi (ULB) jest fundamentalna dla powstania wolnej i niepodległej Polski. Porozumienie, dialog, współpraca pomiędzy krajami wschodniej Europy były nieodzowne, by utrzymać trwałe i stabilny pokój w tej części kontynentu.

Z uwagi na fakt, że udzielenie przez kraje Zachodu wsparcia dla wyzwolenia narodów okupowanych przez Rosję radziecką było utopią, to J. Giedroyc inicjował dialog między ich ruchami dysydenckimi i aktywizował pomiędzy nimi współpracę. W roku 1977 z jego inicjatywy podpisano „Deklarację w sprawie ukraińskiej”, w której przedstawiciele polskiej, rosyjskiej, czeskiej i węgierskiej emigracji ogłosili, że priorytetem jest odbudowa ukraińskiej państwowości w celu wyzwolenia pozostałych krajów znajdujących się w obozie komunistycznym²².

Głoszona przez J. Giedroycia i „Kulturę” koncepcja polityki wschodniej miała ogromny wpływ na rozwój myśli intelektualnej w Europie w środowiskach emigracyjnych. Dialog między intelektualnymi elitami narodów znacznie wzrósł i aktywizował się w latach osiemdziesiątych, zaś intensywnie rozwinął już w okresie lat dziewięćdziesiątych, po upadku ZSRR.

Pojawiły się wówczas problemy dotyczące kreowania nowych stosunków międzynarodowych, wynikające z zaszłości wspólnych dziejów i relacji narodów Europy Centralnej i Wschodniej w XX w., z mitów i stereotypów przeszłości rzutujących

²² *Deklaracja w sprawie ukraińskiej*, „Kultura” 1977, nr 5, s. 50–52.

na terażniejszość wobec sytuacji zaistniałej po upadku ZSRR. Na przełomie XX i XXI w. idee prometeizmu dostały jednak nowy impuls do rozwoju. Polityka wschodnia stała się ważną częścią polityki zagranicznej wolnej, niepodległej Polski, stała się jej racją stanu. Polska zaczęła wspierać kraje dawnego bloku wschodniego, dążąc do wznowienia współpracy z nimi na bazie partnerstwa.

W 1991 r. powstała Grupa Wyszehradzka, która połączyła cztery państwa Europy Środkowo-Wschodniej: Polskę, Czechy, Słowację i Węgry, opierając swój program na integracji gospodarczej, likwidacji infrastrukturalnych pozostałości po poprzednim systemie, dążeniu do integracji z Unią Europejską. Wyrazem gospodarczej współpracy pomiędzy krajami było powołanie Środkowoeuropejskiego Porozumienia o Wolnym Handlu (CEFTA).

Na początku XXI w. z inicjatywy Polski powstał wspierany przez Szwecję projekt Partnerstwa Wschodniego, zakładający dwustronną, polityczną i gospodarczą, współpracę UE z sześcioma państwami Europy Wschodniej i Kaukazu – Ukrainą, Białorusią, Mołdawią, Gruzją, Azerbejdżanem i Armenią. Czołowa rola Polski w tym projekcie była postrzegana jako pewnego rodzaju specjalizacja w ramach NATO i UE. Jej misja wschodnia miała dawne tradycje i korzenie w przeszłości, i zostały one dostrzeżone. Aspiracje Polski były akceptowane w stolicach większości państw Unii Europejskiej i w Waszyngtonie. Polska elita polityczna utrzymuje stałe kontakty ze środowiskami demokratycznymi na Wschodzie. Jej gospodarcza i kulturalna aktywność traktowana jest przez te państwa jako wzór udanych przemian demokratycznych.

W ramach Partnerstwa Wschodniego powstało wiele nowych naukowych, gospodarczych i kulturalnych projektów współpracy, które przyniosły ogromne, pozytywne skutki. Spowodowały one gruntowne przemiany w społecznej świadomości mieszkańców krajów Europy Wschodniej, przede wszystkim w środowisku młodych ludzi – z negatywnego stosunku do Zachodu na korzyść UE, NATO i prozachodniego kierunku rozwoju.

Partnerstwo Wschodnie odegrało niezwykle pozytywną rolę w Ukrainie. W tamtejszym społeczeństwie, w tym szczególnie wśród młodzieży, ma miejsce upadek dawnych, negatywnych stereotypów dotyczących Polski i Polaków, obecnych w opinii publicznej od czasów ZSSR i podsycanych przez sowiecką propagandę. Polska zaczęła być traktowana jako partner, który wspiera Ukrainę w największym stopniu ze wszystkich państw UE. Stała się głównym źródłem płynących z Zachodu idei wolnościowych i demokratycznych. Wśród Ukraińców wykształcił się i utrzymuje cały czas wysoki poziom zaufania i sympatii do Polski i Polaków oraz uznanie dla sukcesu polskiej transformacji. Potwierdzeniem tego faktu jest duża liczba młodzieży ukraińskiej studiującej w polskich uczelniach i pracującej w polskich przedsiębiorstwach w okresie 2010–2020 oraz znacząca liczba młodych

rodzin Ukraińców, które w latach 2000–2020 zdecydowały się na stałe zamieszkać w Polsce. Sondáže z lat 2010–2015 pokazują, że Ukraińcy ze wszystkich narodów sąsiadujących z nimi mają najlepszy stosunek do Polaków i Białorusinów, a najgorszy – do Rosjan²³.

Sukcesy polityki wschodniej Polski i UE oraz Partnerstwa Wschodniego na terenach krajów postsowieckich, przede wszystkim zerwanie Ukrainy i Gruzji ze sferą ideologicznego wpływu Rosji, spowodowały szybką reakcję Moskwy. Władze rosyjskie rozpoczęły na terenach krajów postsowieckich (Ukraina, Gruzja, Mołdowa i inne), jak i w państwach byłego obozu socjalistycznego (Polska, Węgry, Czechy i inne) oraz centralnej i zachodniej Europy aktywne działania informacyjno-propagandowe, akcje dywersyjne i szantażowe. Ich celem jest dyskredytacja idei partnerstwa i współpracy, jaka nastąpiła między tymi krajami na wielu płaszczyznach.

Rosja zdawała sobie sprawę, że działania Polski są dla jej politycznych celów wobec regionu dużym zagrożeniem. Aktywność Moskwy okazała się bardzo skuteczna. Konfrontacja z jej posunięciami spowodowała zmianę polityki wschodniej Polski w latach 2015–2020 na mniej dynamiczną i defensywną, wpłynęła na zmniejszenie skali oddziaływania na Wschód. Jednocześnie przez dwustronne stosunki z każdym z państw Grupy Wyszehradzkiej, w latach 2010–2020 udało się Rosji wprowadzić w niej elementy dezintegrujące. W artykule *Odległe Zwierciadło czyli Polska w Grupie Wyszehradzkiej czy w Porozumieniu Wschodnim?* jego autorzy, Andrzej Piskozub i Artur Roland Kozłowski, piszą o sytuacji, jaka w tym okresie zapanowała wśród państw grupy, w następujących słowach:

Grupa Wyszehradzka jest powściągliwa w oferowaniu wspólnocie europejskiej strategicznych projektów, co do których byłaby nie tylko zgoda, ale też i determinacja. Zaskakująca jest alienacja Węgier względem UE pod rządami Orbana, swoisty, a przy tym kontrowersyjny flirt czeskiego prezydenta Milosza Zemana z Władimirem Putinem w czasie, gdy społeczność międzynarodowa potępiała działania Rosji względem Ukrainy w związku z jej aneksją Krymu i wspieraniem działań separatystycznych w Donbasie. Dojście w wyborach prezydenckich i parlamentarnych do samodzielnych rządów w Polsce eurosceptyków także nie wróży proponowania konstruktywnych projektów europejskich. V4 mimowolnie stacza się w kierunku grupy jednoczącej się ad hoc w obronie wąsko rozumianych narodowych egoizmów. Taka alternatywa prowadzi tylko na manowce i traci na strategicznej atrakcyjności. To, czego naprawdę Polsce potrzeba, to kontynuacji dzieła Jerzego Giedroycia – nowego porozumienia wschodniego z państwami, które łączy wspólna przeszłość w wolnościowej

²³ *Socopituvanná: Ukraïnci najkraše stavlát' sá do polákiv i bilorusiv*, <http://surl.li/jrwgg> (dostęp: 12 VIII 2023).

Rzeczypospolitej Obojga Narodów, niegdyś unii dwóch państw, które obecnie dalej się podwoiły: Korona, czyli Królestwo Polskie na Polskę i Ukrainę, Wielkie Księstwo Litewskie na Litwę i Białoruś. Tam odwrotnie niż w grupie wyszehradzkiej, dużo więcej nasze społeczeństwa łączy, aniżeli dzieli²⁴.

W kontekście wydarzeń ostatniego dziesięciolecia w Europie Wschodniej, ogromnej aktywizacji wojny informacyjnej Rosji i wzrastania jej agresji militarnej wobec krajów sąsiednich, nieśmiertelność idei prometejskiej, sformułowanej przed stu laty, oraz wzrastająca jej aktualność stają się tym bardziej wyraziste. Zagrożenie ze wschodu jest jak najbardziej realne i wymaga zdecydowanego przeciwdziałania i połączenia w tym zakresie wysiłków wszystkich państw Grupy Wyszehradzkiej i UE. Partnerstwo Wschodnie pozostaje cały czas bardzo ważną częścią polityki zagranicznej Polski i jej międzynarodowej aktywności wobec konieczności zapewnienia bezpieczeństwa ze wschodu.

Doświadczenie historii, a także wydarzenia rozgrywające się na wschodzie Ukrainy od lutego 2022 do dziś pokazują, że niepodległa Ukraina pozostaje istotnym elementem bezpieczeństwa Polski i międzynarodowego bezpieczeństwa krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Dla Węgier, Słowacji i Czech terytorialne zagrożenie ze strony Rosji wygląda na mniejsze niż jest nim w rzeczywistości, na odległe, bo nie dotyczy bezpośrednio ich granic, tak jak w przypadku Polski. W ostatnich latach w polityce zagranicznej państw Europy Środkowej brakowało perspektywicznej wizji przyszłych stosunków i dostrzegania wzrastającego zagrożenia ze strony Moskwy. Agresja Rosji na wschodzie Ukrainy i jej ingerencja w wewnętrzną politykę i terytorium Białorusi powoduje największe zagrożenie dla Polski i krajów bałtyckich. Natomiast postawa Węgier i prezydenta Wiktora Orbana wobec wojny Rosji przeciwko Ukrainie całkowicie przekreśla idee państw Grupy Wyszehradzkiej i UE. Faktycznie V4 jako podmiot polityczny całkowicie wyeliminowana została z polityki międzynarodowej.

W tym kontekście największym wyzwaniem dla Polski i grupy V4 pozostaje wypracowanie bilansu między własnymi interesami narodowymi i wspólnymi interesami grupy, bilansu który może być podstawą jej funkcjonowania. Konieczne jest uwzględnienie w nim wspólnej strategii wobec wielkich graczy polityki światowej, przede wszystkim Rosji, wypracowanie zasad polityki dotyczącej wschodnich państw postradzieckich – Ukrainy, Białorusi, Mołdowy, Gruzji i innych, oraz ustalenie priorytetów działania.

²⁴ A. Piskozub, A.R. Kozłowski, *Odległe Zwierciadło czyli Polska w Grupie Wyszehradzkiej czy w Porozumieniu Wschodnim?*, „Wschód Europy. Studia Humanistyczno-Społeczne” 2016, t. II, nr 1, s. 48–49.

Sytuacja ostatnich lat w UE i na wschodzie Europy, eskalacja wojny w Ukrainie coraz bardziej komplikują procesy geopolityczne, w które zostaje wciągniętych coraz więcej państw z całego świata. Agresja Rosji przeciwko Ukrainie potwierdza to, o czym pisał jeszcze W. Bączkowski i pokazuje, że ekspansywna istota tego państwa nigdy nie zmienia się, dowodzi również konieczności wzmocnienia wschodniej polityki partnerstwa i tworzenia bloku partnerskich państw regionu w celu wzmocnienia ich bezpieczeństwa. Powstaje problem stosowania skutecznych instrumentów polityki zagranicznej wspólnie z państwami Grupy Wyszehradzkiej i UE, po to by wstrzymać ekspansję Rosji na zachód. W tym aspekcie bardzo ważnym pozostaje doświadczenie historii i błędy, jakie popełniono na przestrzeni XX w., które zaważyły na dziejach świata i ludzkości.

Wyzwaniem stojącym nie tylko przed Europą Środkowo-Wschodnią, ale przed całą UE i światem, nie tylko Zachodu, pozostaje prowadzona na szeroką skalę przez Rosję wojna informacyjna. Są to ciągle ataki informacyjne związane z ingerowaniem Rosji w wewnętrzną politykę państw sąsiednich, wrzucanie w ich przestrzeń informacyjną mitów i memów, manipulowanie opinią publiczną przez media społecznościowe, narzucanie irracjonalnych obaw i uprzedzeń na masową skalę, co widoczne staje zwłaszcza przed wyborami, nawet w najbardziej rozwiniętych demokracjach, w których Moskwa ma swoje interesy.

We współczesnym świecie dominującego nad wszystkim Internetu informacyjna agresja niesie za sobą większe zagrożenie aniżeli militarna, często towarzyszy lub poprzedza tę drugą, a wygranie wojny informacyjnej jest skuteczne niczym zwycięstwo na polu bitwy²⁵. W ostatnich latach ciągle podawano w mediach informacje o tym, że za pomocą ataku informacyjnego Rosja ingerowała w procesy wyborcze w Ukrainie, Gruzji, Mołdowie, USA, w przebieg referendum brexitowego w Wielkiej Brytanii. Mamy ogromną liczbę komunikatów o jej cybernetycznych atakach na polityczne i urzędowe jednostki krajów Europy i świata. W warunkach współczesnej agresji militarnej ataki informacyjne wzrosły kilkakrotnie.

Nie mniej aktualnym dla państw Grupy Wyszehradzkiej i całej UE pozostaje zapewnienie bezpieczeństwa energetycznego, co jest strategicznym wyzwaniem z uwagi na ogromną zależność wielu krajów od Rosji. Wojna w Ukrainie spowodowała radykalne zmiany na rynku energetycznym, jednak dla państw UE, z uwagi na dawne relacje gospodarcze z Rosją, pozostaje dużo wyzwań w aspekcie uniezależnienia od gospodarki i rynku surowców agresora.

²⁵ A. Lelonek, *Wojna informacyjna, operacje informacyjne i psychologiczne: pojęcia, metody i zastosowanie*, [w:] *Potencjał słowa. Międzynarodowe stosunki i komunikacja: stan i perspektywy*, Warszawa–Lwów 2016, s. 302–325, https://capd.pl/images/dokumenty/05PL_Lelonek.pdf (dostęp: 12 VIII 2023).

Równie ważnym wyzwaniem jest bezpieczeństwo ekologiczne i biologiczne. Wydarzenia związane z pandemią odkryły wrażliwe i słabe strony systemów zdrowotnych, zaktualizowały kwestię możliwego zagrożenia dla ludzkości ze strony broni biologicznej. Okres pandemii pokazał również słabość demokracji europejskiej, ponieważ dla wielu krajów zachowanie bilansu między ograniczeniami spowodowanymi pandemią a zasadami demokracji i wolnością jednostki było prawdziwym wyzwaniem.

Wobec tych wyzwań współczesnego świata, w dobie ścisłych powiązań pomiędzy gospodarkami i społecznościami, żadne, nawet najpotężniejsze państwo samodzielnie nie będzie w stanie sobie poradzić. Właśnie dlatego stałe partnerstwo i współpraca wszystkich krajów, przede wszystkim europejskich, pozostają gwarancją ich stabilności i rozwoju oraz pokoju na kontynencie. Najważniejszymi formami przyszłej współpracy są wzajemne konsultowanie i koordynacja działań, wymiana informacji, wspieranie swoich międzynarodowych dążeń, integracja z Europą i strefą atlantycką, promocja i kooperacja w zakresie kultury, nauki i edukacji, wymiana młodzieży. Nie mniej ważne pozostają takie założenia, jak poszanowanie praw człowieka, budowanie demokracji parlamentarnej, niwelowanie gospodarczych i administracyjnych pozostałości po poprzednim (komunistycznym) systemie, zapewnianie wspólnego bezpieczeństwa, przekazywanie wartości we wszystkich dziedzinach kultury i życia duchowego. Bardzo ważnym wyzwaniem jest konieczność zachowania zatwierdzonych w paktach międzynarodowych granic państw europejskich, zasad poszanowania ich samodzielności i niezależności oraz nienaruszalności ich granic. Jednak do czasu zakończenia wojny, zwycięstwa Ukrainy i pokonania agresywnych intencji Rosji żadne z tych zadań nie może być zrealizowane.

Bibliografia (Bibliography)

Źródła drukowane

Bączkowski W., *W obliczu wydarzeń*, Warszawa 1939.

Jędrzejewicz J., *Kronika życia Józefa Piłsudskiego*, t. I, Londyn 1977.

Polśa na międzynarodnij areni, [w:] *Polśa – naris istorii*, Varšava 2015, s. 257–291.

Opracowania

Bączkowski W., *Grunwald czy Pilawce?*, Warszawa 1938.

Bączkowski W., *O wschodnich problemach Polski. Wybór pism*, Wrocław 2005.

- Bączkowski W., *Prometeizm na tle epoki. Wybrane fragmenty z historii ruchu*, „Niepodległość” [Nowy Jork–Londyn] 1984, t. XVII, s. 28–54.
- Bączkowski W., *Rosja wczoraj i dziś*, Jerozolima 1946.
- Bączkowski W., *U źródeł upadku i wielkości*, Warszawa 1935.
- Bączkowski W., *Uwagi o istocie siły rosyjskiej*, [w:] W. Bączkowski, *O wschodnich problemach Polski. Wybór pism*, Wrocław 2005, s. 98–118.
- Bocheński A., Łoś S., Bączkowski W., *Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej*, Warszawa 1938.
- Chojnowski A., *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Warszawa 1979.
- Deklaracja w sprawie ukraińskiej*, „Kultura” 1977, nr 5, s. 50–52.
- Komar V., *Koncepcja prometeizmu w polityce Polśi (1921–1939 rr.)*, Īvano-Frankivs’k 2011.
- Libera P., *Zwalczanie ruchu prometejskiego w Polsce Ludowej: wstęp do badań*, cz. 1, „Historia i Polityka” 2010, nr 4(11), s. 205–242.
- Majewski J., *List do redakcji*, „Kultura” 1952, nr 11(61), s. 157–158.
- Mikulicz S., *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971.
- Piskozub A., Kozłowski A.R., *Odległe Zwierciadło czyli Polska w Grupie Wyszehradzkiej czy w Porozumieniu Wschodnim?*, „Wschód Europy. Studia Humanistyczno-Społeczne” 2016, vol. II, nr 1, s. 33–51. <https://doi.org/10.17951/we.2016.2.1.33>
- Snyder T., *Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę*, Kraków 2008.

Netografia

- Bączkowski W., *Sprawa ukraińska*, <http://www.omp.org.pl/stareomp/indexfa40.html?module=subjects&func=viewpage&pageid=11> (dostęp: 10 VIII 2023).
- Kłoczkowski J., Kowal P., *O Włodzimierzu Bączkowskim*, <http://www.omp.org.pl/stareomp/index6504.html?module=subjects&func=viewpage&pageid=20> (dostęp: 10 VIII 2023).
- Lelonek A., *Wojna informacyjna, operacje informacyjne i psychologiczne: pojęcia, metody i zastosowanie*, [w:] *Potencjał słowa. Międzynarodowe stosunki i komunikacja: stan i perspektywy*, Warszawa–Lwów 2016, s. 68–91, https://capd.pl/images/dokumenty/05PL_Lelonek.pdf (dostęp: 12 VIII 2023).
- Socopituwannâ: Ukraińci najkraŝe stavlât’sâ do polâkiv i bilorusiv*, <http://surl.li/jrwgg> (dostęp: 12 VIII 2023).

Notka o autorce

Prof. dr hab. Svitlana Kravchenko – profesor w Katedrze Komunikacji Społecznej Wołyńskiego Narodowego Uniwersytetu im. Łesi Ukrainki w Łucku (Ukraina), profesor uczelni w Uniwersytecie Łódzkim.

Zainteresowania naukowe: komunikacja społeczna, historia prasy, komunikacja międzykulturowa, polsko-ukraińskie związki kulturowe, gender.

grelya64@ukr.net